

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נח, תשס"ט-תש"ע

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

אפרים בצלאל הלבני

הניקוד של "שאתה" ושל "זו" תגובה למאמרו של חיים א' כהן

ד"ר חיים א' כהן (להלן: המחבר), במאמרו "קביעות תקן בלשון – חדשים גם ישנים"¹, דן בכמה הצעות ניקוד שהוצעו בלשון התפילה. ברצוני להגיב בקצרה על דיוניו בשתי הצעות.

1. המחבר דן בניקוד של האות שי"ן במילה **שאתה**. הרב שבתי סופר, שחי במאות השש-עשרה והשבע-עשרה, סבור שיש לקרוא את המילה **שאתה** בשי"ן קמוצה, כפי שהיא מופיעה במקרא (שופטים ו, יז). הוא מביא קביעה זו בשם סידור מהרש"ל (הרב שלמה לוריא), שהביאה בשם סידורו של הרב אברהם קלוזנר.² וכן בסידורים של נוסח אשכנז הרווחים היום השי"ן קמוצה. המחבר מעיר על הצעה זו שהיא נשענת כולה על מקום אחד בתנ"ך. ולא עוד אלא שהניקוד הזה הוא חריג. במקומות אחרים שיש שי"ן לפני האות אל"ף השי"ן סגולה, כמו **שְׁאֲנִי** (שיר השירים א, ו).

לדעתי יש מקום לדון בטענה זו של המחבר. אמנם נכון הוא שהצורה **שְׁאֲתָה** מופיעה רק פעם אחת בתנ"ך, אך אין לראותה כחריגה. הרי בפסוקים אחרים יש שי"ן הזיקה לפני אות לא גרונית והשי"ן פתוחה והאות שלאחריה דגושה, כמו **בְּשָׁנִים** (בראשית ו, ג) ו**שְׁקִמְתִּי** (שופטים ה, ז). הצורה **שְׁאֲתָה** דומה לצורות האלה, אלא שמכיוון שהאות אל"ף היא אות גרונית, יש באות שלפניה קמץ לתשלום דגש. לכן הצורה **שְׁאֲתָה** איננה צורה חריגה אלא היא מתאימה לניקוד של שי"ן הזיקה בתקופה המקראית הקדומה. המחבר עצמו מביא את כל הנתונים האלה,³ ועם זאת בהמשך דבריו הוא כותב: "מדקדקי התפילה שתבעו שְׁאֲתָה בקמץ דווקא העלימו עיניהם מן הכלל ולא דבקו אלא בפרט, בתיבה **שאתה** גופה

1. מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן, ירושלים תשס"ט, עמ' 33–54 (להלן: כהן).

2. המחבר מסכם את הנתונים ומציג את עמדתו שם בעמ' 34–39.

3. שם, עמ' 36.

כנתינתה במקרא". דומני שיש סתירה בין המשפט הזה לבין התיאור שלו באשר לממצא במקרא. ותפוס לשון ראשון.

ויש להוסיף שברוב המילים בספרי המקרא המאוחרים שיש בהן שי"ן הזיקה לפני האות אל"ף יש הטעמה משנית בהברה של שי"ן הזיקה. למשל במילה **שָׁאֲהָבָה** (שיר השירים א, ז) הברת השי"ן מוטעמת בטעם המשרת מהפך⁴ – "מסתבר, שהברת ש נחשבת כתיבה לעצמה"⁵. ומכיוון שהשי"ן נחשבת למילה נפרדת, מסתבר שבמקרים האלה לא השפיעה האות הגרונית על ניקודה של האות שלפניה.⁶ בעברית של התפילה, שאין בה מערכת טעמים, מסתבר שיש לנהוג בהתאם לתבנית של מילה שאין בה הטעמה משנית.

מכיוון שהצורה **שָׁאֲתָה** מתאימה לתבנית של העברית המקראית הקדומה, והתבנית המאוחרת יותר מתאימה רק למקרא, שיש לו מערכת של טעמים, יש לומר שהנתונים המקראיים תומכים בצורה **שָׁאֲתָה**.

אך גם לפי דברי המחבר האחרונים, שהצורה **שָׁאֲתָה** איננה מתאימה לכלל אלא היא צורה יחידאית חריגה, עדיין אפשר לסמוך על הצורה הזאת בלשון התפילה, מכיוון שמדובר בצורה הזאת עצמה. בעצם המחבר עצמו מודע לאפשרות הזאת, שכן הוא כותב: "בתיבה **שאתה** גופה כנתינתה במקרא". ומצינו כדוגמתו. בהגדה של פסח, לפי הדפוסים הרווחים היום, נאמר: "אנוס על פי הַדְּבִיר". אך בכתבי היד הנוסח הוא **הַדְּבִיר**, על פי ירמיהו ה, יג.⁷ גם כאן יש צורה

4. ההטעמה המשנית של שי"ן הזיקה מופיעה רק לפני אות גרונית. כאשר שי"ן הזיקה באה לפני אות לא גרונית, האות השנייה דגושה ואין במילה הטעמה משנית. למשל במילה **שָׁיִמוּחַ** (שיר השירים ב, יז) היו"ד דגושה ואין הטעמה משנית. ושני הדברים קשורים. מכיוון שההברה של שי"ן הזיקה היא סגורה, אי אפשר להיות בה הטעמה משנית; את ההסבר הזה שמעתי מפי הרב מרדכי ברויאר.

5. לשון הרב מרדכי ברויאר (טעמי המקרא בכ"א ספרים ובטעמי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב, עמ' 96 הערה 19*). וכן הוא כותב על המילים **שָׁהם** (איכה ד, ט; שם, עמ' 97), **שָׁהם** (שיר השירים ו, ה; שם, עמ' 100), **שָׁאֵין** (תהלים קמו, ג; שם, עמ' 308), **שָׁאֵל** (תהלים שם, ה; שם, עמ' 291). אך לעתים יש שי"ן הזיקה לפני אות גרונית שאין בה הטעמה משנית, כמו **שָׁאֲנִי** (שיר השירים א, ו).

6. אמנם במקרים אחרים אות גרונית בראש מילה משפיעה על הניקוד של המילה שלפניה, כמו "מָה הִנֵּה" (בראשית כא, כט). אך דומה שבעניין שי"ן הזיקה בראש מילה המרחק שנוצר בין ההברה הראשונה להברה המוטעמת בהטעמה המשנית נחשב לגדול מאוד. ומשום כך במילים **שָׁהם** באיכה ובשיר השירים **ושאין ושאל** בתהלים (ראה ההערה הקודמת) יש הטעמה משנית בהברה הסמוכה להברה המוטעמת, וזו תופעה נדירה מאוד. מסתבר אפוא שהמרחק שנוצר מונע את האות הגרונית מלהשפיע על ניקודה של האות שלפניה.

7. ראה מ"מ כשר, הגדה שלמה, ירושלים תשט"ו, עמ' לד, בחילופי נוסחאות.

חריגה, שכן הצורה **דָּבַר** היא יחידאית במקרא במשקל הזה בתור שם פעולה. המשקל הזה מופיע בתנ"ך בעוד שני פסוקים, "לי נקם וְשָׁלַם" (דברים לב, לה) ו"הלוא את תִּקְטֹר" (ירמיהו מד, כא). לעומת זאת הצורה **שָׁלוּם** קיימת פעמים אחדות במקרא,⁸ והמשקל הזה, משקל פֻּעֹל, הוא הרווח בעברית הבתרא-מקראית. נמצא שבהגדה של פסח הנוסח העתיק מסתמך "על תיבה אחת ויחידה במקרא" ולא על "ההגייה המקובלת הנשמעת של מילה זו בפייה של ישראל".⁹ ובדפוסים המאוחרים תיקנו – במשמעות השלילית של המילה – את הצורה **דָּבַר לְדָבוֹר**.¹⁰ וכשם שבהגדה של פסח הנוסח העתיק נסמך על הצורה **דָּבַר** כנתינתה במקרא, כך מדקדקי התפילה סומכים על הצורה **שָׁאתָה** כנתינתה במקרא, ואין לראות בזה העלמת עין מן הכלל.

בסוף דבריו המחבר מוסיף את הקביעה ש"בפי רוב המתפללים אין נשמע שָׁאתָה בקמץ כי אם שָׁאתָה בסגול".¹¹ את הצורה **שָׁאתָה** הוא מכנה "אות מותה, בחינת הלכה ואין מורים כן".¹² אך ניסיוני מראה את ההפך ממה שהמחבר מתאר. אני שומע מפי מתפללים לרוב את הצורה **שָׁאתָה**.¹³

2. המחבר דן בניקוד של הכינוי הרומז **זו** בלשון התפילה. הוא מצטט חכמי לשון רבים הטוענים שהצורה הנכונה היא **זו** ושההגייה **זו** הרווחת בקרב אשכנזים היא מוטעית. לדבריהם הצורה **זו** במקרא איננה ראייה להגייה זו, מכיוון שהמילה הזאת פירושה 'אשר', ואין קשר בינה לבין הכינוי הרומז **זו**.¹⁴ לעומת חכמי הלשון

8. "שנת שלומים" (ישעיהו לד, ח), "ימי השָׁלָם" (הושע ט, ז), "והשָׁפֵט בְּשָׁלוֹם" (מיכה ז, ג).

9. לשון המחבר על הצורה **שָׁאתָה** (כהן, עמ' 36).

10. בהגדה של פסח פראג רפ"ז לא רק שבגוף ההגדה הנוסח הוא **הַדָּבוֹר**, אלא שהוסיפו את ההסבר הזה: "דבור לשון המקרא הוא דכתיב והדבור אין בהם וגו'" (משום מה ההסבר אינו נמצא באותו עמוד שבו נמצא המשפט הזה בהגדה אלא בעמוד הקודם, ליד "ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה"). וכמובן הסבר מגוחך הוא. הרי הצורה **הַדָּבוֹר** איננה בפסוק. ולא עוד אלא שהצורה הזאת איננה צריכה ראייה. ולא קשה לשחזר מה קרה כאן. המדפיס העתיק מהגדה שבה היה הנוסח **הַדָּבוֹר**, ושם הוסבר שזה לשון המקרא. המדפיס שינה את הנוסח ל**הַדָּבוֹר**, ובהתאם לכך שינה את לשון ההסבר. אני מודה לד"ר מרדכי מישור על שהפנה את תשומת לבי למקום הזה.

11. כהן, עמ' 38.

12. שם, עמ' 39.

13. ויש לציין שבמחזור ורמייזא, מהמאה השלוש-עשרה, השי"ן של המילה **שאתה** מנוקדת בצורות שונות במקומות שונים. בסוף תפילת טל השי"ן קמוצה; במודים של מוסף של פרשת שקלים ושל פרשת החדש השי"ן צרויה; במודים של שחרית של פורים השי"ן פתוחה.

14. הדיון כולו נמצא בעמ' 39–46. בעמ' 39 הביא המחבר את דעתם של חכמי הלשון הנזכרים.

האלה המחבר סבור שיש מקום לצורה זו. הוא הולך בעקבות אלה שמפרשים את הצורה המקראית ככינוי רומז,¹⁵ ולכן גם בתפילה, ששם ההקשר מורה בבירור על כינוי רומז, נכון לומר זו. בעלי לשון התפילה הסתמכו על הצורה המקראית לפי הפירוש שמדובר בכינוי רומז.

אך גם אם נפרש את הצורה המקראית ככינוי רומז, אין מכאן בסיס לצורה זו בתפילה. הרי הצורה זו משמשת במקרא גם ליד שם עצם בלשון זכר, כמו "עם זו גְּאֻלָּתְךָ" (שמות טו, יג). ולפי הפירוש שיש כאן כינוי רומז צריך לומר שהכינוי הזה משמש גם לזכר גם לנקבה,¹⁶ ובלשון המחבר "בלתי מובחן במין, היינו לזכר ולנקבה".¹⁷ אך בתפילה המילה זו משמשת רק כצורת נקבה. למשל בהגדה של פסח הנוסח במצה הוא "מצה זו", אך במרור הוא "מרור זה". וכן בשעת קידושין הנוסח הוא "בטבעת זו". למיטב ידיעתי אין מקום בתפילה או בלשון חז"ל שהמילה זו מתארת שם עצם זכר. ולכן המילה זו בלשון התפילה איננה קשורה לצורה זו המקראית, גם אם נפרש את הצורה המקראית ככינוי רומז. ועוד בכתבי היד של המשנה הניקוד הוא זו.¹⁸ ולכן מסתבר שההגייה הנכונה היא זו, כדברי רבים מחכמי הלשון, ושלא כדברי המחבר.

15. מדברי המחבר לא ברור אם הוא עצמו מקבל את הפירוש הזה באשר למקרא או שלדעתו בעלי לשון התפילה סברו כן. מצד אחד הוא כותב: "כלום אי אפשר לראות כאן משפט זיקה אסינדטי שמילת זו היא כינוי רמז בוי" (עמ' 40), אך מצד אחר בהמשך הוא קובע: "כך מכל מקום ראו זאת מתרגמי המקרא" (שם).

16. זו תופעה חריגה מאוד בעברית, אך אכמ"ל.

17. כהן, עמ' 40.

18. למשל "ולא זו בלבד" (ברכות א, א). אני מודה לד"ר גבריאל בירנבאום על שהעיר לי באשר לניקוד במשנה.